

MELIHA ČORDA

KONZERVACIJA MANASTIRSKE CRKVE U ZAVALI

U nizu hrišćanskih sakralnih objekata turskog perioda u Bosni i Hercegovini, manastirska crkva svetog Vavedenja u Zavali (Popovo polje) zauzima vidno mjesto. Značaj ovog spomenika kulture, ne leži samo u bogatstvu njegovog fresko-slikarstva, nego i u specifičnosti njegove arhitekture.

Ovaj objekat je svojim sjevernim uzdužnim dijelom prislonjen uz stijenu, tako da se čitava polovina crkve nalazi ispod nje. I baš to što je dio građevine prislonjen uz stijenu koja je stoljećima i decenijama natapala zidnu površinu vlagom, zatim zub vremena i dugogodišnja zapuštenost, uticali su da se dobar dio fresaka ošteti i uništi.

Zbog toga se, poslije detaljnih ispitivačkih radova i izrade elaborata, koji su sastavili konzervatori Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, prišlo konzervaciji arhitekture i živopisa manastirske crkve u Zavali.¹

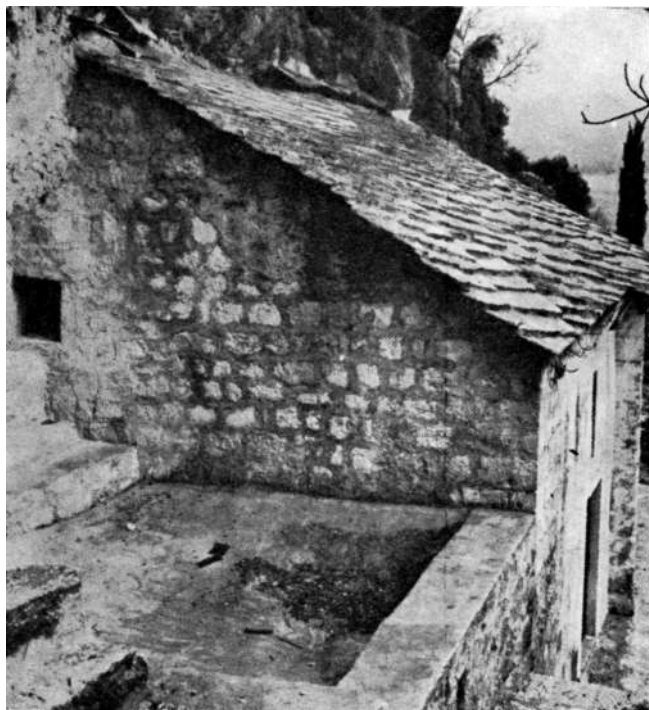
Prvi konzervatorski zahvat izvršen je još 1958. godine, kada je otvoren zazidani prostor između sjevernog zida i stijene, ispunjen šutom, koji je zadržavao vodu i vlažio čitav sjeveroistočni dio crkve. Na ovaj način omogućeno je oticanje vode i cirkulacija vazduha, koja je bar jednim dijelom isušila ovaj dio crkve. Iste godine su izvršene i manje popravke krova kako bi se i sa te strane, privremeno, otklonila vlaga.

Obimniji konzervatorski radovi počeli su tek u maju 1959. godine, prema predlozima za konzervaciju arh. Ivana Zdravkovića, sa izvjesnim dopunama i izmjenama koje su nastale uslijed novonastalih situacija na terenu kao i u iznalaženju boljih rješenja, a tekli su slijedećim redom:

Sjeverni dio crkve, koji se nalazi pod stijenom, izložen je stalnom vlaženju od vode koja kroz pukotine u stijenama iznad crkve prodire u unutrašnjost objekta. Zbog toga je ovaj dio stijene, u širini od 0,50 do 2 metra od ogradnog zida, potpuno očišćen od zemlje i raslinja, temeljito ispran a zatim ispunjen lomljenim kamenom preko koga je nabačena betonska podloga od 8 cm, sa cementnom

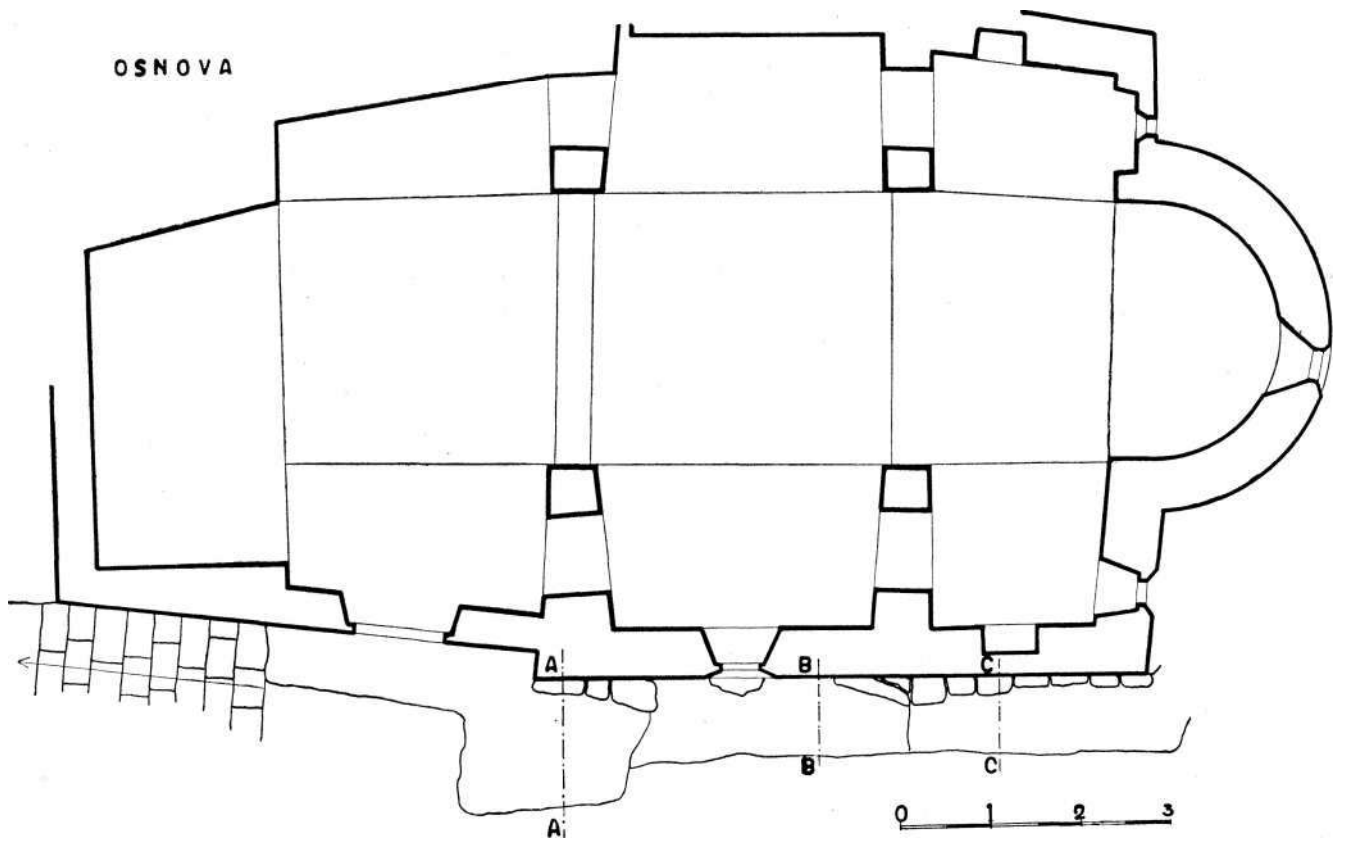
košuljicom. Zidovi oko ovih uvala su isfugirani produženim cementnim malterom kako bi se onemogućilo prodiranje vode kroz pukotine u njima. Na ovaj način je sva voda koja se ranije skupljala u uvalama iznad crkve blagim padom izvedena do otvora u zidu, zatim preko kamenog oluka na terasu uz zapadni zid crkve a dalje preko kanala u dvorište crkve. Na isti način je izvršena izolacija i osiguranje prostora oko zvonika.

Vršeći ispitivanje u cilju opravljavanja krovnih površina, otkriveno je nad zapadnim dijelom crkve oko 30 m² slabijeg i trošnijeg krova. Poslije detaljnog pregleda utvrđeno je da je ostali dio krova dosta dobar, masivan i položen u čvrst krečni malter te da bi njegovo skidanje, zbog velikih blokova ploča, bio težak i nepotreban posao. Zbog toga je zapadni otkriveni dio crkve samo poravnat, a zatim ponovo pokriven pločom u pro-

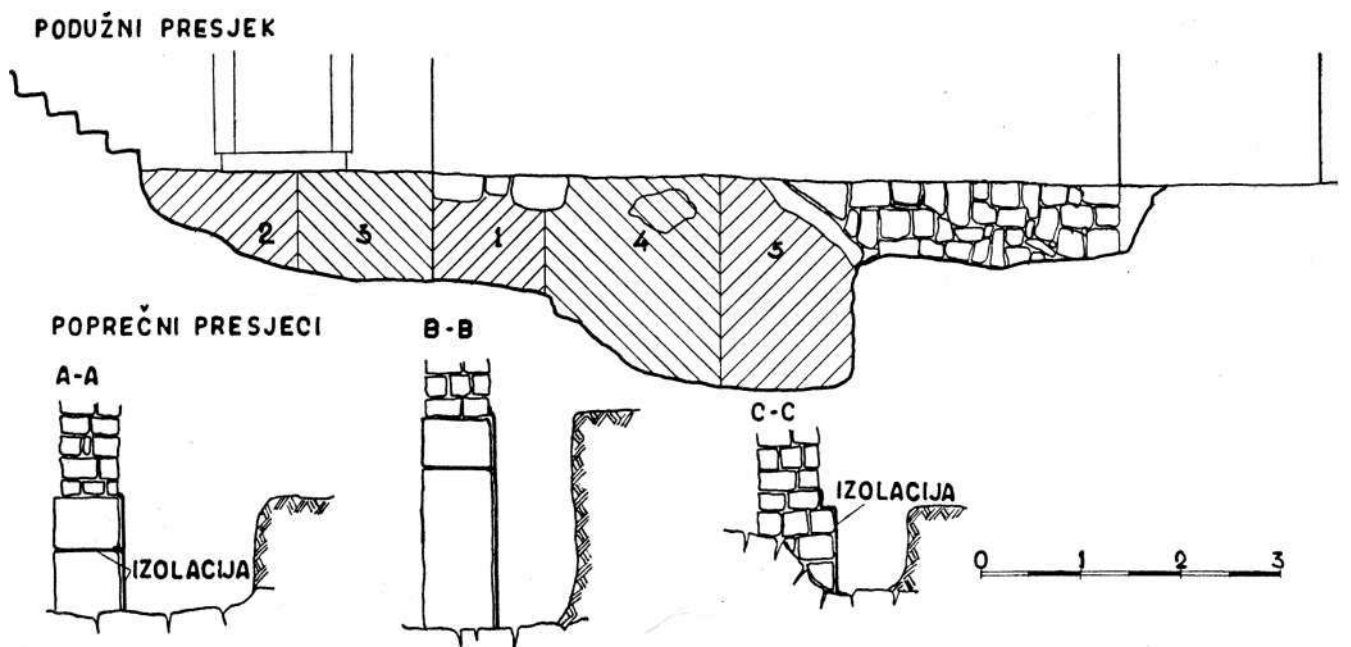

Sl. 1 Krov crkve poslije konzervacije

¹ Arh. Ivan Zdravković — Anika Skovran, Manastir Zavala — Arhitektura i freske, Naše starine, VI, Sarajevo 1959, str. 37-62

Sl. 2 Izolacija i saniranje temelja južnog zida osnova

Sl. 3 Izolacija i saniranje temelja južnog zida presjeci.

dužnom cementnom malteru. Takođe je otkrivena i ponovo solidnije pokrivena pločom i apsida. Na dijelu krova koji nije otkrivan samo su izmijenjene oštećene ploče. Nakon završenog pokrivanja, čitava površina krova je podmazana produžnim cementnim malterom (sl. 1).

Uporedo sa pokrivanjem zapadnog dijela krova popravljen je i dio porušenog svoda u skrivnici.

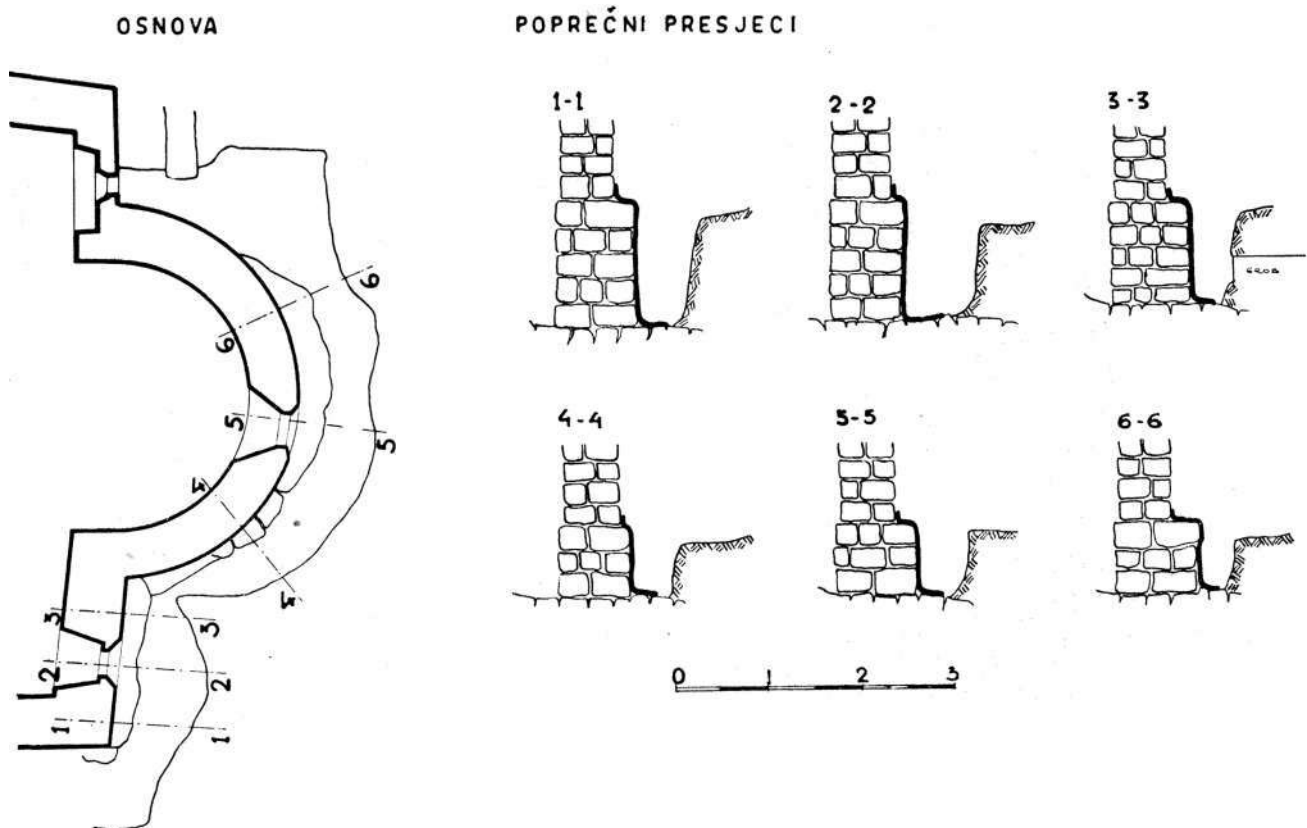
Trotoar uz južni zid crkve uklonjen je u cilju izrade novog, sa drenažnim kanalom ispod okapnice, kao i radi izolacije temelja. Međutim, prilikom otkopavanja utvrđeno je da crkva nema temelja, nego da odmah ispod površine leži na nabijenoj ilovači, koja je na nekim mestima debela preko 2 m, što je vjerovatno uslovalo stvaranje znatno velikih pukotina u svodovima bočnih prolaza uz južni zid. Da bi se crkva obezbijedila od vlage iz temelja i od eventualnih daljih slijeganja ilovače, što bi ozbiljno, ugrozilo živopis na južnom zidu, skoro cijeli južni zid je potkopan do čvrste podloge (stijene), na kojoj su sanirani temelji crkve. Podziđivanje je vršeno sa obezbeđenjima (podupiračima) u manjim dijelovima (sl. 2) kako bi se spriječilo eventualno slijeganje i širenje ranijih pukotina pa čak i rušenja zida. Paralelno sa podziđivanjem izvedena je i horizontalna izolacija ter-papirom i bitumenom, a onda je duž cijelog zida izvedena vertikalna izolacija bitumenom.

Sa istim ciljem otkopan je i prostor oko apsida, ali s obzirom da je ona imala temelje, to su samo postojeći temelji popravljani i izravnati, a zatim vertikalno izolovani bitumenom (sl. 3).

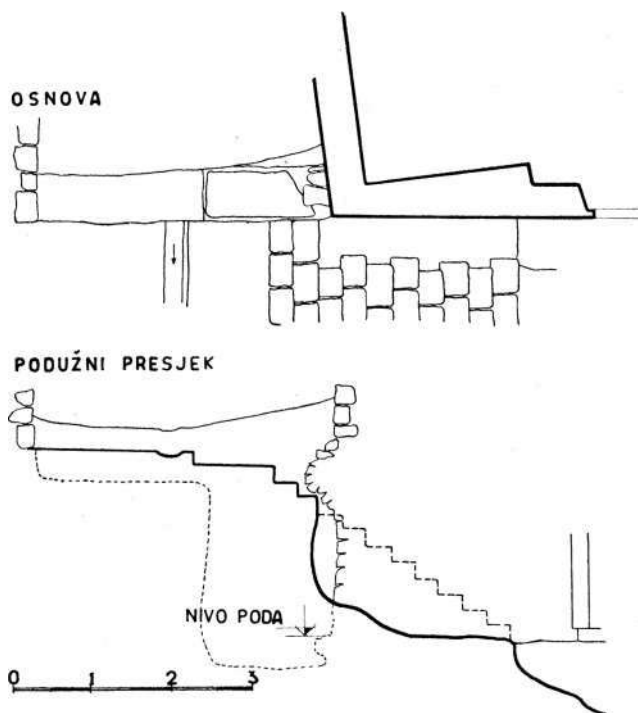
Poslije izvršene izolacije temelja, južnog zida i apsida, u otkopane rovove, uz temelje, nabijena je ilovača, a preko toga umjesto ranijeg pločnika koji je bio u ravni terena i potpuno dotrajaao, izrađen je novi koji je izdignut od zemlje za visinu jedne stepenice sa nagibom ka dvorištu. Širina pločnika uz južni zid iznosi 130 cm, a uz apsidu 70 cm. Oba pločnika izrađena su od starih i dijelom od novih špicovanih kamenih ploča, položenih u ilovaču i isfugiranih cementnim malterom.

Drenažni rov nije bilo moguće izvesti zbog stepenica uz južni zid, te su postojeći oluci na krovu zadržani, s tim da se oštećena mjesta dopune i poprave.

Cementirana terasa uz zapadni zid crkve, na više mjesta ispucala, propuštala je vodu i vlažila zapadni zid. Rastreseni zid koji dijeli terasu od stepeništa i u kome se nalazi otvor za odvod vode sa terase, kao i jedan dio stepenica niz koje se zbog zapuštenosti kanala slijevala sva ta voda, dobrim dijelom su uticali da je na zapadnom zidu i dijelu južnog zida, uz stepenice, živopis skoro potpuno uništen. Svi ovi faktori, a posebno činjenica da se sada kišnica iz uvala iznad crkve preko isturenog kamenog oluka sa visine od 6 do 7 m direktno slijeva na terasu, uslovali su potrebu solidnije izolacije kako se kod jačih kiša ne bi poja-

Sl. 4 Izolacija temelja apsida

Sl. 5 Izolacija jugozapadnog ugla crkve

čalo vlaženje ovog dijela crkve. Prilikom rušenja zida uz terasu i pravljenja izolacije uz zapadni i jedan dio južnog zida crkve (sl. 4), uklonjene su stepenice kako bi se napravio kanal za ventilaciju i odvod eventualne vode iz ventilacionog prostora. Kod ponovog zidanja zida uz terasu nije bilo moguće izvesti otvoreni kanal zbog visine zida te je napravljen veći četvrtasti otvor za odvod vode.

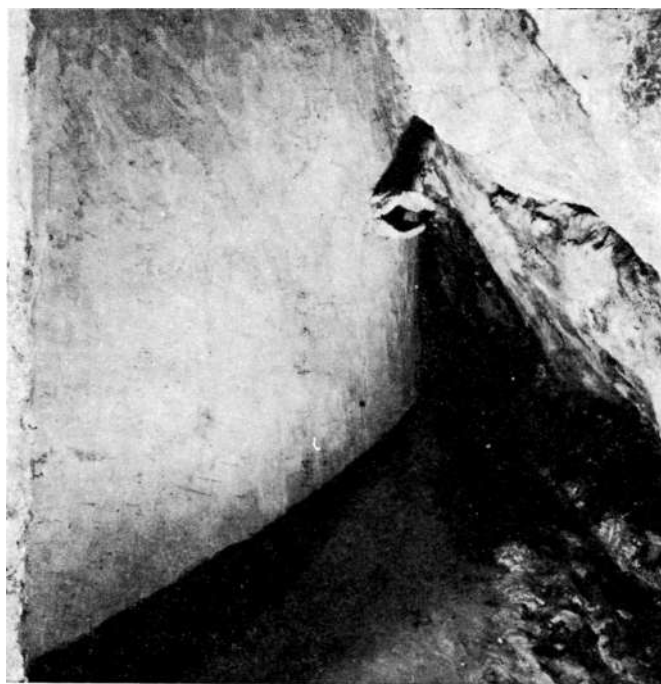

Sl. 6 Jugozapadni ugao crkve prilikom izvođenja izolacije

Sl. 7 Prostor između sjevernog zida i stijene prije otvaranja

Čišćenjem i skidanjem zemlje sa podesta uz terasu otkriven je otvoreni kanal za odvod vode sa terase. Ovaj kanal je obnovljen i malo produbljen zbog veće količine vode. Podest je popločan kamenim pločama i isfugiran cementnim malterom. Uklonjene stepenice su vraćene, popravljene i također isfugirane cementnim malterom. Na terasi je izvedena izolacija sa dva sloja bitumena i slo-

Sl. 8 Prostor između sjevernog zida crkve i stijene nakon otvaranja i izvršene izolacije

jem ter-papira, a preko toga je izvedena cementna košuljica.

Iz crkve je uklonjen kameni ikonostas pošto je on naknadna dogradnja koja je djelomično pokrivala živopis. Zbog toga je taj ikonostas porušen, s tim da se na njegovo mjesto postave samo grede dovratnice za srednja vrata, »carske dveri«, kako bi se zadovoljila sakralna funkcija crkve.

U udubljenju između dijela sjevernog zida i stijene izvršeno je podziđivanje i izravnavanje sjevernog zida a zatim izolacija bitumenom i cementnom košuljicom sa nagibom od zida ka prirodnom rigolu u stijeni. Na ovoj način je voda, koja uvijek u manjim ili većim količinama kaplje iz stijene, učinjena bezopasnom po živopis u ovom dijelu crkve.

Zid koji je zatvarao prozor skrivnice porušen je, jer je kasnije dozidan, a prozor skrivnice je popravljen i dopunjen željeznim rešetkama koje su mu nedostajale.

Na apsidi su prvim konzervatorskim zahvatom

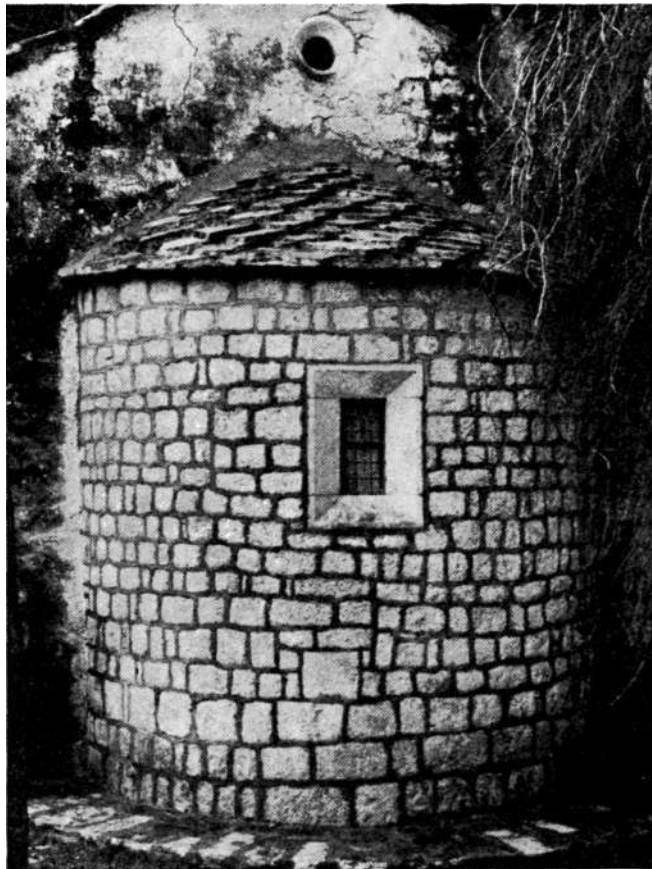
1959. g. samo zatvorene pukotine radi privremenog obezbjeđenja od vlage. Odbijanje maltera i naslaga kreča kao i fugiranje produžnim cementnim malterom izvršeno je tek juna 1960. godine (sl. 5).

Osim ovih navedenih radova, koji se odnose isključivo na konzervaciju crkve, izvršeni su manji i veći radovi i na ostalim objektima.

Prostorija pod pećinom uz terasu je popravljena, a krov pokriven kamenom pločom i podmazan produžnim cementnim malterom.

Stari zasvođeni prolaz za crkvu, dugačak oko 14 m, koji je prije izgradnje prilaznih stepenica služio kao jedini prilaz crkvi, očišćen je od nabačenog šuta i osposobljen za upotrebu izradom izlaznih stepenica, koje su mu nedostajale, i opravkom na više mjesta oštećenog svoda.

Obnovljena je jedna isposnica uz crkvu. Na njoj je postavljen krov, prezidane prilazne stepenice i postavljena ulazna vrata. Ona se sada privremeno iskorištava kao magacin za smještaj skelela i dijela pribora za rad na konzervaciji živopisa.

Sl. 9 Apsida poslije konzervacije

THE MONASTERY ZAVALA

Work on conservation of the church St. Vavedenie

The Monastery church of Zavala has been one of many monuments in Herzegovine where the complete work on conservation has been done.

The church has been very important monument of culture because of a great number of frescoes.

The northern side of the church is situated under a rock. It had been rather neglected for a long time and therefore the object very damaged. The frescoes began to fall down from damp walls.

The conservation of architecture of the church was completed in the period from 1958 to 1960.

The most important problem during the conservation was how to isolate the part of the church situated under the rock. It has been successfully done

by putting a concrete table on the part of the rock with a gutter to carry away rain water.

The whole roof was quite repaired. Edges of stone plates and tiles were completely concreted. In this way the whole will be protected for a long period of time. Ventilation was carried out, especially in the north — east and the south — west part. All the walls can be ventilated directly or indirectly.

An interesting thing was that the church had no foundation at all. It had been directly built on the ground of clay.

During the work the foundation was partially built and isolated also.

The pavement round the church was quite repaired as well. With the completed work on the conservation the church and frescoes have been protected from damp.